

KOVÁCS ÉVA

„A beékelést kiküszöbölték”

*Lengyel munkások Beremenden (1979–1981)**

1979 és 1981 között 4–600 lengyel vendégmunkás tartózkodott a dél-ba-
ranyai határközségben, Beremenden, hogy a mészművet felépítse.
A mészmű máig áll, jelenleg egy belga cég tulajdonában van, az 1981-ben
beépített technológia – szemben más, a szocialista korszakban épített
mészművekkel, melyeket rendre be kellett zárni a rendszerváltás után –
kiszolgálja a modern építőipari igényeket. Az egykori beruházásra máig
emlékeznek a település lakói, a *Solidarność*ről is talán emiatt tudnak az
átlagnál többet az ottaniak, a lengyel vendégmunkásoktól vásárolt el-
nyúlhatetlen munkaruhák, ágyneműk és törölközők részei a tárgyi kul-
túrának, a két Beremendre házasodott lengyelen keresztül pedig, ha alig
láthatóan is, de itt maradt valami abból a három évből, amikor a telepü-
lés 10–20%-át „idegenek”, azaz lengyelek alkották.

Kutatásom nem technológia-, de még csak nem is gazdaságtörténeti
jellegű. Azért választottam ezt a beruházást, mert arra voltam kíváncsi,

* Ez a tanulmány nem születhetett volna meg a mai beremendi gyárak vezetőinek támogatása nélkül. Külön köszönettel tartozom Katona Lajosnak, a Duna-Dráva Cement beremendi igazgatójának, továbbá Rékert Edének és Guzványné Kondor Klárának, hogy lehetővé tették a gyári iratanyag kutatását. Köszönöm a Carmeuse Hungary igazgatójának, Perlaki Gézának, hogy engedélyezte a kutatást és Mayer Zoltánnak, aki segített az ottani irattárban eligazodni. Nagyon köszönöm – a nevük elhallgatását kérő – egykori BCM dolgozóknak és a beremendi lakosoknak, hogy a beruházással kapcsolatos emlékeiket elmondták nekem. Megjegyzéseivel, kritikai észrevételeivel sokat segített a munkámban Böröcz József, Hárs Ágnes, Juhász Pál, Kovács János Mátyás, Laki Mihály, Melegh Attila és Sik Endre. Mindazonáltal a tanulmányban leírtakért a felelősséget magam vállalom.

hogy – dacára a szocialista munkaerő-migrációval kapcsolatos szigorú állami ellenőrzésnek – milyen *nem formális* kapcsolatok jöhettek létre a lengyel munkások és a település lakói között.

1. A szocialista „vendégmunka”

1.1. Elméleti és történeti keretek

Az eset feldolgozásakor több terminológiai problémába is ütköztem, melyeket csak részben tudtam megoldani. Ezek közül a három legfontosabbat a „szocialista”, a „külföldi munkás” és az „etnikai” (jelesül lengyel) besorolás, illetve a mögötte húzódó tudományos koncepció jelentette. A beruházásban részt vevő két ország (Lengyelország és Magyarország) KGST-tagállam volt, a KGST volt hivatott a bi- és multilaterális gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok koordinálására. Mindazonáltal, a szerződés és a rendelkezésre álló szűk és esetleges gazdaságtörténeti irodalom alapján világossá vált, hogy a KGST-nek erre a beruházásra – melyről most csupán annyit bocsátok előre, hogy a magyar fél az akkor legkorszerűbb nyugati technológiát építette be a lengyelekkel – csak igen kevés rálátása volt. Ez azt jelenti, hogy ilyen, vagy hasonló jellegű, *pszeudo-szocialista* beruházásokra már az 1970-es évek végén lehetőség nyílt a szocialista tömbön belül. Az amúgy is alacsony hatékonysággal működő szovjet kontrollt tehát bizonyos esetekben meg lehetett kerülni, illetve maga a Szovjetunió is szemet húnyt bizonyos import-ügyletek fölött a krónikus konvertibilis valutahiány miatt.¹ Másfelől, a technológiai *know-how* áramlás nem állt meg a keleti tömb határain, azaz a magyar és lengyel vezető mérnökök és gazdaságpolitikuskok – a nemzetközi vásárokon, tanulmányutakon, ipari kémkedésen stb. keresztül – tudomást szereztek a legmodernebb technológiákról és kerülőúton ezeket a technológiákat Magyarországra is behozták. A „szocialista beruházás” gyűjtőnév alatt tehát tőkés munkaszervezési formák és technológiák is megjelenhettek a szocialista gazdaságban. Mindazonáltal, a szűkös összefoglaló és az ebben a témában nagyon ritka esettanulmány-irodalom nem teszi lehetővé, hogy jelen írás keretei között a „szocialista beruházás” kategóriáját az esetnek megfelelően árnyalhassam.

¹ Ehhez nyújt áttekintést Stone, Randall W.: *Satellites and Commissars. Strategy and Conflict in the Politics of Soviet Block Trade*. Princeton U. P., Princeton, 1996.

A másik terminológiai problémát a lengyel munkások és maga a szocialista munkaerő-migráció besorolása jelentette. A mészmű építése a kádári puha diktatúra utolsó évtizedére esett. A magyar állam már az 1970-es évek közepétől kísérletet tett arra, hogy újrafogalmazza külgazdasági kapcsolatait a blokkban, és nyitott a kelet-európai országok felé.² A hivatalosan megfogalmazott cél az volt, hogy a szocialista országok gazdaságilag és társadalmilag is közelebb kerüljenek egymáshoz.³ A munkaerő-csere a „baráti” szocialista országok között tetőpontját az 1970-es években érte el. Nagy vonalakban kétféle csereprogramról beszélhetünk: a) államszerződések két vagy több állam között, melyekben mind kollektív mind egyéni munkaszerződések kötésére lehetőség nyílt; b) külkereskedelmi szerződések két vagy több vállalat között, melyek a munkásokat kollektíven alkalmazták.

A beremendi eset megértéséhez különbséget kell tennünk a ma alkalmazott vendégmunkás (*Gastarbeiter*) kategória –, melynek kutatása külön aldiszciplínává vált a jelenkori migráció- és rasszizmus kutatásokban –, és az akkori helyzet között. A fent vázolt csereprogramokban részt vevő munkások helyzete alapvetően különbözött a vendégmunkásokétól, hiszen az esetek többségében (kivéve talán az 1980-as évek végén megjelenő, Európán kívülről, de még a szocialista együttműködés jegyében Kelet-Európába érkező munkás-migrációt) valójában nem jelentettek integrációs feladatot a fogadó ország számára. Szervezett formában küldték őket és egy bizonyos munka elvégzéséig maradhattak csak az országban. Világos, hogy lengyel munkásaimat nem nevezhetem „vendégmunkásoknak” (noha a mai szakirodalom így hívja őket). A szocialista munkaerő-migráció sokkal inkább hasonlított a társadalomtörténetből és a néprajzból jól ismert 19. századi *vándormunkás*-migrációra. S bár

² Vö. Böröcz, József: Dual Dependency and the Informalization of the External Linkages: The Hungarian Case. *Research in Social Movements, Conflicts and Change*, Vol. 14. (1992) 189–209.

³ A téma kutatásában Németország jár az élen. A nemzetközi szabályozást részben a korabeli dokumentumokon, részben e kutatásokon keresztül ismerhetjük meg. Vö.: Kraft, Gerhard: *Die Zusammenarbeit der Mitgliedsländer des RGW auf dem Gebiet der Investitionen*. Akademie-Verlag, Berlin, 1977; *Ausländerpolitik in der DDR am Beispiel der Vertragsarbeiter: eine Tagung der Bundeszentrale für politische Bildung vom 5.–7. Juli 1998 in Wismar*. Bundeszentrale für politische Bildung, Außenstelle Berlin, Berlin, 1998; Marburger, Helga (Hg.): *„Und wir haben unseren Beitrag zur Volkswirtschaft geleistet“: eine aktuelle Bestandsaufnahme der Situation der Vertragsarbeiter der ehemaligen DDR vor und nach der Wende*. Verlag für Interkulturelle Kommunikation, Berlin, 1993.

vándormunkásoknak történelmietlen volna hívnom őket, e migráció hivatalos neve sokat mond a lényegéről is: szocialista bikkfanyelven „teljesítményimportnak” (*Leistungsimport*) is nevezték. A hivatalos bilaterális dokumentumokban nem tettek soha említést a munkásról mint individuumból és egyáltalán nem foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy miképp integrálódhat a fogadó ország társadalmába. E munkások mind a politikai beszédmódban, mind konkrét helyeiken, a gyárakban és az építkezéseken külföldiek tömegként jelentek csak meg.

A szocialista korszakban általánosan a külföldi munkások két típusáról beszélhetünk: 1. ingázók (*Pendler*): olyan munkavállalók, akik az országhatár mentén élnek és minden nap vagy minden héten „pendliznek” külföldi munkahelyük és az otthonuk között; 2. szerződéses munkások (*Vertragsarbeiter*), akik alábbi jellemzőkkel rendelkeztek:

- nem álltak egyéni szerződéses viszonyban a fogadó országgal vagy az azt képviselő vállalattal;
- munkájuk végeztével visszatértek hazájukba;
- azonnali hatállyal haza kellett térniük, ha
 - ellenkeztek;
 - a „munka szocialista fegyelmét botránnyosan megszegték”;
 - nem teljesítették a normát;
 - megbetegedtek, vagy
 - „megszegték a közösségi és nyilvános magatartásbeli normákat”.⁴

Tipikus szerződéses munkásnak egy fiatal, családi státusától függetlenül egyedülálló(nak látszó) férfit kell elképzelnünk, aki munkásszállón élt.⁵ Legtöbb esetben évente egyszer látogathatott haza, jövedelmének jó részét pedig pénzben vagy materiáliákban hazaküldte.

A külföldi munkások politikai, kulturális és fizikai integrációjára nem törekedett a hatalom, mi több, azt kifejezetten hátráltatta. A munkások nem követhették hazájuk politikai eseményeit és nem kaptak segítséget ahhoz, hogy megismerjék a fogadó ország kultúráját. Nemcsak a nyelvi nehézségek miatt, hanem amiatt is, hogy ezek a szempontok

⁴ Vö.: Müggenburg, Andreas: *Die ausländischen Vertragsarbeitnehmer in der ehemaligen DDR. Darstellung und Dokumentation*. Mitteilung der Beauftragten der Bundesregierung für die Belange der Ausländer, Berlin, 1996.

⁵ Ahogy az NDK-ban, úgy Magyarországon sem látogathatta helyi (német ill. magyar) ezeket a munkásszállókat. A szállókon éjszakai ügyelet működött, hozzávetőleg 50 munkásra jutott egy klubhelyiség, négyen laktak egy szobában, minden személyre minimum 5 m² jutott.

egyáltalán nem voltak fontosak a munkáltatók számára.⁶ A véleménycserét a hazai és a külföldi munkavállalók között a politikai vezetés kifejezetten károsnak tartotta, és ahol lehetett, akadályozta, elsősorban a külföldi munkások fizikai elkülönítésével. A *barakk* metaforája segít közelebb kerülnünk e sajátos munkás-migrációhoz: nemcsak a fizikai szegregáció, hanem a szocialista politikai hatalom és a „szocialista együttélés” írott és íratlan szabályai is kifejezetten ellene hatottak bárminemű informális kapcsolatnak a külföldi munkások és a lakosság között. S hogy ez mennyire nem rendszerspecifikus sajátossága az ilyen típusú „migrációnak”, arra talán elég bizonyosságot szolgáltatnak azok az esettanulmányok, melyek a rendszerváltás előtt a Német Szövetségi Köztársaságban állomásozó NATO-alakulatok és a német lakosság közötti kapcsolatokat tárták fel,⁷ vagy saját kutatási tapasztalaim a rendszerváltás után Taszáron állomásozó IFOR-csapatok és a helyi lakosság közötti érintkezésről.⁸

A harmadik bizonytalan kategória, mely az együttélés, a nem-formális kapcsolatok tanulmányozásakor szükségszerűen felmerül, az *etnicitás*. A munkaerő-migráció szocialista propagandája nem foglalkozott az etnikai és nemzeti különbségekkel. Ezt a fajta idegenség-tapasztalatot is a „népek nemzetközi barátsága” szlogenjének rendelte alá. Mindazonáltal nem titok, hogy masszív etnikai és nemzeti sztereotípiák mozgatták a külföldi munkások befogadását vagy elutasítását a szocialista tömbön belül. A külföldi munkások között képzett hierarchia nagyjából azonos képet mutatott minden országban: legfelül a csehszlovákok és a németek

⁶ Noha a nyelvtanfolyamokat a bilaterális szerződések előírták, valójában az adott cégtől függött, milyen lehetőségeket teremt: volt, ahol e tanfolyamok paródiaszámba mentek, volt, ahol gyorstalpalóként, s volt, ahol, noha elvileg lehetőség lett volna egy hosszabb nyelvtanfolyamot elvégezni, a gyakorlatban ez mégsem történt meg, mert túl messze volt az iskola a szállástól és a munkahelytől, vagy a munkaidő után kellett volna a nyelvtanfolyamra eljárni.

⁷ Leuerer, Thomas: *Die Stationierung amerikanischer Streitkräfte in Deutschland, Militärgemeinden der U. S. Army in Deutschland seit 1945 als ziviles Element der Stationierungspolitik der Vereinigten Staaten*. Ergon, Würzburg, 1997; Kohr, Heinz-Ulrich, Standl, Harald: *Akzeptanz oder Integration? Soldaten in Amberg*. München, 1999; Deiseroth, Dieter – Offczors, Günter: *Fremde Truppen im eigenen Land*. Forschungsinstitut für Friedenspolitik, Starnberg, 1984; Angerer, Jo – Lauxen, Sabine – Schmidt-Eenbom, Erich: „Amerikanische Freunde”. *Die Politik der US-Streitkräfte in der Bundesrepublik*. Luchterhand, Frankfurt am Main, 1990.

⁸ Kovács Éva: Megszállók, vendégek, szomszédok: Az amerikai IFOR-misszió Taszáron és Kaposváron. In: Kovács János Máttyás (szerk.): *Zárva várt Nyugat*. Sík Kiadó, Budapest, 2000. 71–104.

áltak, őket követték a lengyelek és a magyarok, a hierarchia aljára kerültek a szovjetek és a lényegében láthatatlan(ná tett, noha többnyire színes bőrű), ún. fejlődő országokbeli (vietnami és kubai) munkások.⁹ Míg tehát a társadalmi pozíció és az azt kijelölő diskurzus tekintetében nem alkalmazom a ma használatos „vendégmunkás” kategóriát, hanem egyszerűen „lengyel munkásoknak” fogom nevezni a Beremenden dolgozó lengyelországiakat, addig az etnikai kategóriák tekintetében a mai bevett etnicitás-fogalom alkalmazható.

Végül, érdemes még egyszer feltenni a kérdést: vajon tipikus szocialista jelenséggel állunk szemben? Egyértelmű válasz nem adható, hiszen a kutatási téma még nem jelent meg a *mainstream* társadalomtörténetírás horizontján, így aztán nincs mivel összevetni a beremendi tapasztalatókat.¹⁰ Mindazonáltal megkockáztatható, hogy a szocialista szerződéses munka nem tipikusan szocialista jelenség, hiszen a korábbi példák mellett (vándormunka, idegen katonai alakulatok állomásoztatása) hasonló

⁹ Vö. Weiss, Karin – Dennis, Mike (Hgs.): *Erfolg in der Nische? Die Vietnamesen in der DDR und in Ostdeutschland*. LIT, Münster, 2005; Fritsche, Klaus: *Vietnamesische Gastarbeiter in den europäischen RGW- Ländern*. Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, Köln, 1991; Schüle, Annegret: „Proletarischer Internationalismus” oder „ökonomischer Vorteil für die DDR” 1: *Mosambikanische, angolianische und vietnamesische Arbeitskräfte im VEB Leipziger Baumwollspinnerei (1980–1989)*. Dietz, Bonn, 2002.

¹⁰ Néhány kiváló esettanulmányon kívül, melyek az egykori NDK-ban dolgozó külföldi munkásokkal foglalkoznak, nincs tudomásom hasonló kutatásokról. Vö. Röhr, Rita: *Hoffnung – Hilfe – Heuchelei. Geschichte des Einsatzes polnischer Arbeitskräfte in Betrieben des DDR-Grenzbezirks, Frankfurt an der Oder 1966–1991*. Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, Berlin, 2001; Springer, Philipp: *Verbaute Träume – Herrschaft, Stadtentwicklung und Lebensrealität in der sozialistischen Industriestadt Schwedt*. Ch. Links, Berlin, 2006; Kletzin, Birgit (Hg.): *Fremde in Brandenburg: von Hugenotten, sozialistischen Vertragsarbeitern und rechtem Feindbild*. LIT, Münster, 2003; Mueggenburg, Andreas: *Die ausländischen Vertragsarbeitnehmer in der ehemaligen DDR: Darstellung und Dokumentation*. Die Beauftragte der Bundesregierung für d. Belange d. Ausländer, Berlin, 1996; Demke, Elena – Schüle, Annegret (Hgs.): *Ferne Freunde – nahe Fremde; Ausländer in der DDR*. Der Berliner Landesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR, Berlin, 2006. Ráadásul, ahogy a KGST tanulmányozása elvesztette vonzerejét a gazdaságtörténet számára, úgy az 1980-as években virágzó, a szocializmusbeli informális gazdaság kutatások napja is leáldozott a rendszerváltás után. A szerződéses munka azonban továbbra is a migrációs kutatások egyik irányát képezi, azonban ezek a kutatások elsősorban az 1990 utáni időre koncentrálnak. Pl: Faist, Thomas – Sieveking, Klaus – Reim, Uwe – Sandbrink, Stefan: *Ausland im Inland. Die Beschäftigung von Werkvertragsarbeitnehmern in der Bundesrepublik Deutschland. Rechtliche Regulierung und politische Konflikte*. Nomos, Baden-Baden, 1999.

jelenségekről számolnak be a kutatók a jelenlegi dél-ázsiai munkaerő-migráció kapcsán is. Ami mégis tipikusan szocialista ebben a „teljesítményimportnak” nevezett migrációban, az a) az államilag szabályozott munkaerő-mozgatás (a kvóták egyeztetésétől a teljes munkafolyamaton át a hazatérésig szabályozva a külföldön dolgozók helyzetét); b) a munkaerőpiaci elszigeteltség (azaz egy külföldi munkás nem hagyhatja ott a vállalatát, hogy más helyi cégnél vállaljon munkát, az útlevelét azonnal begyűjtötték, ahogy megérkezett stb.); c) valamint az ideológiai töltet, jelesül a „szocialista munkafegyelem” és a munkások izolálásának és dezinformálásának nyílt politikai (és nem gazdasági) szándéka és racionalitása.

A vándormunka-szerű szerveződést és a barakkszerű elkülönítést nem (vagy csak részben) a gazdasági hatékonyság normája és eszménye, hanem a politikai bizalmatlanság és a szocialista ideológia és propaganda elvei írták elő.

1.2. Külföldi munkások a szocialista Magyarországon

A bilaterális államközi egyezmények és külgazdasági szerződések a legkülönbélebb egyedi formákban valósultak meg az 1970–80-as évek Magyarországon. Ha csak a szűkebb iparágat, a cement- és mészgyártást vesszük, ennek „mélypontja” az 1977–79 közötti bélapátfalvi, a technológiai szempontból primitív, rosszul szervezett szovjet–magyar kooperáció volt, melyben sem a határidőket nem tartották, sem a magyar és a szovjet ipari szabványok közötti különbséget nem voltak képesek korszerűen áthidalni. Ráadásul az egész beruházást helyi korrupciós botrányok övezték (melyekről a korabeli sajtó természetesen nem tudósított, a beruházás „objektum-dossziéjából” viszont világosan kiderül). Ennél nagyságrendekkel hatékonyabbnak és korszerűbbnek számított az 1972–73 között csehszlovák–magyar államközi szerződés keretében, de valójában nyugatnémet fővállalkozóval építtetett beremendi cementmű, vagy a még 1975-ben hasonló kooperációval létesített hejőscsabai (noha az idő és a pénz mint jelentős beruházási faktorok, itt sem számítottak különösképp), vagy épp a beremendi mészmű felépítése, amely a szocialista beruházásba *kvázi-kapitalisztikus* elemeket ötvözött. A magyar állam gazdasági külkapcsolatainak újjászervezése a KGST gazdálkodásának *informalizálásával* járt, vagy másképp fogalmazva, létrehozta a KGST „második gazdaságát”.

„Alulról” nézve, a bilaterális kooperációs projektek mindig egy adott lokalitásba beágyazottan valósultak meg, így a külföldi munkásoknak alkalmazkodniuk kellett a helyi kultúrához. Az 1980-as évekre a magyarországi népesség 75%-a rendelkezett valamekkora jövedelemmel a második gazdaságból,¹¹ a nem regisztrált gazdasági tevékenységeket a nemzeti jövedelem egyharmadára becsülték.¹² A személyes kapcsolatok szövvényes hálózatát működtető második gazdasági tevékenység meghatározó kultúrává vált, mely a fiatalabb nemzedékek alapvető szocializációs mintájául szolgált. „Ennek következtében nemigen volt olyan, aki valamely formáját – akár a kiegészítő jövedelem szerzőjeként, akár fogyasztóként, de tipikusan mindkettőként – ne űzte volna.”¹³ A lengyel beruházás alkalmazottai – a párttitkártól az egyszerű építőmunkásig – ebbe a második gazdaság normáival átítatott helyi világba illeszkedtek. Hozzá kell tenni, hogy ők maguk is hasonló – informális kapcsolatokkal és második gazdaságbeli praxisokkal átítatott – világból érkeztek.¹⁴

Így az illeszkedés természetes teréül is e második gazdaságban való részvétel kínálkozott. A felügyelt és limitált második gazdaság bizonyos szegmenseit – például árfolyampolitikával, különösen a fogyasztási javak piacán – a Kádár-rezsim burkoltan támogatta is.¹⁵ A hivatalosan ugyan nem támogatott, hanem tűrt, ám virágzó ún. *kgst-piacok* elterjedése és a kelet-európai (különösen a lengyelországi) munkások számának növekedése közötti kapcsolat is kimutatható. Az egyszerű áru- vagy szolgáltatáscserétől a *kgst-piacokra* történő kiskereskedelmi beszállításon át a nemzetközileg szervezett illegális kereskedelemig terjedt a skála. A lengyelek vezető szerepét a *kgst-piacokon* az is mutatja, hogy az 1970-es évek végétől e piacokat „lengyelpiacnak” is nevezték – és fordítva: a magyar nyelvben a lengyelpiac vált a metaforájává a fél- és illegális kereskedelemnek.

¹¹ Gábor R. István – Galasi Péter: *A „második” gazdaság. Tények és hipotézisek.* KJK, Budapest, 1981; Feige, Edgar L.: *The Underground Economy.* Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

¹² Sik Endre: Traktátus az informális gazdaság és a feketemunka terjedelmének megismerhetetlenségéről általában és a posztszocialista átalakulás során különösen. In: *Rejtőzködő jelen.* Hirschler Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 1996. 244–293.

¹³ Sik, Endre: From the Multicoloured to the Black-and-White Economy. *Journal of Public Policy* Vol. 12 (1992) Nr. 12. 153–175. Az idézet a 174. oldalon található.

¹⁴ Lásd e folyóirat-számban Jerzy Kochanowski tanulmányát.

¹⁵ Egyedülálló áttekintést ad erről a *Cultural Studies* angol nyelvű (Vol 16. Nr. 1. January 2002) és a *Replika* 39. (2000. március), Dessewffy Tibor és Wessely Anna által szerkesztett különszáma.

Az 1970-es évek végén egyébként kevés kelet-európai munkás tartózkodott Magyarországon.¹⁶ Sokkal tipikusabbnak számított a diákcsere-program, melynek keretében magyar egyetemisták tanultak az NDK-ban és a Szovjetunióban. Korábban nálunk szintén dolgoztak csehszlovák és szovjet munkások, illetve még ekkoriban is dolgoztak magyarok a Szovjetunióban. A hivatalos propagandának megfelelően a „munkaerőhiány és a termelési szükségletek” szorították rá Magyarországot, hogy kövesse más KGST-országok gyakorlatát, és nagyobb számban foglalkoztasson külföldieket. Valójában „óvatos nyitás volt észlelhető az első gazdaság területén a világs piac irányába és horizontális kapcsolatok kiépítése érdekében más közép-kelet-európai államszocialista országok felé”.¹⁷ Az első államközi szerződést Magyarország a textiliparban írta alá Kubával, melyet vietnami és lengyel kereskedelmi szerződések követtek. Az első két esetben a szerződéseket a kevésbé iskolázott kubai és vietnami munkások számára létrehozott továbbképző programnak nevezték, míg a lengyelek esetében nyíltan technológia- és tudás-importról volt szó.

A létező szocializmus utolsó évtizedében évente 6–7000 lengyel munkás dolgozott Magyarországon, elsősorban a bányászatban, az építő- és a gépiparban. Még a magyar Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériumot (ÉVM) is lengyelek építették. Kutatásom szűkebb régiójában a pécsi színházat újítták fel lengyel munkások. Magyar oldalról a monopolhelyzetben levő TESCO nevű külkereskedelmi vállalat bonyolította az üzletet, a nyugati partnereket a NIKEX közvetítette, lengyel oldalról pedig különböző külkereskedelmi vállalatok vettek részt. A lengyel munkásokat órabérben fizették, illetve a vállalkozói szerződésben rögzített bért kapták (azaz teljesítménybért), utóbbit „szocialista együttműködési szerződésnek” hívták akkoriban. A teljesítménybér mindkét fél számára kedvezőbb volt, mert az adó nem lehetett magasabb 20%-nál, míg ez az órabér esetén akár 80%-ra is emelkedhetett. Az akkori Munkaügyi Minisztérium dokumentációja szerint a lengyel munkások termelékenységége megegyezett magyar munkatársaikéval, míg bérük a magyarokénak legalább a háromszorosára rúgott.¹⁸ Egy lengyel segédmunkás például háromévi megtakarításaiból megszerezhetette a jogosítványt és vásárolhatott egy autót.

¹⁶ Részletesebben lásd Sik Endre: *Az „örök” kaláka*. Gondolat, Budapest, 1988.

¹⁷ Böröcz (1992) i. m. 196.

¹⁸ Hölczl Ferencné – Szakács László: Vállalati tapasztalatok és tények a külföldi munkaerő foglalkoztatásáról. *Munkaügyi Szemle* 1979, 4. sz. 25–27.

1.3. A kutatás módszerei és forrásai

A beremendi esetet azért tartottam jó példának, mert korábról viszonylag jól ismertem ezt a térséget, így tudtam, hogy ez a terep nemcsak a konkrét beruházás, hanem sajátos határhelyzete miatt is egy, a kulturális találkozásokban gazdag tér már évszázadok óta. A terepmunka és az esettanulmány módszeréről a *rekonstruktív antropológiai kutatást* választottam.¹⁹ Elemzésem azon az antropológiai koncepción alapult, hogy az egykori gazdasági és társadalmi viselkedések a konkrét társadalmi érintkezéseken és az azokat szabályozó értékrendeken keresztül ragadhatók meg az adott kulturális miliőben. A terepmunkában mindazonáltal kombinálnom kellett az antropológiai, szociológiai és mikrotörténeti forrásokat.

Az eset interpretálásához – az összehasonlíthatóság korlátai miatt – Clifford Geertz és Fredrik Barth megközelítésmódja és Paul-André Rosental kritikai mikrotörténeti módszere látszott a legkedvezőbbnek. A geertzi sűrű leírás a nyelv makrostruktúráin keresztül vállalkozik az individuális „mondott” rekonstrukciójára, azaz az interpretációknak a nyelv által egyfajta makroszövetét, hálóját hozza létre.²⁰ Ez épp az esettanulmányok zsáner-jellegéből kínál kitörési lehetőséget. A barthi lépték-fogalom arra ad módot, hogy a viselkedésformák holisztikus megközelítésével általánosíthassuk az adott közösségben megfigyelt jelenséget.²¹ A mikrotörténelem paradigmája is a léptékváltás és a jelzés. A lépték megválasztása (ahogy Barthnál is) az ismereti szempont megválasztását jelenti, így a léptékváltással a reprezentáció tartalma módosul.²² Mikro- és makroszint között nincs többé hierarchikus kapcsolat, hanem különböző történelmek vannak. A mikrotörténelem arra törekszik, hogy a múlt embereit saját célokkal és stratégiákkal rendelkező, cselekvő individuummokként fogja fel, akik nem elszigetelt egyének, hanem társadalmi kapcsolatok működtetői adott lokalitáson belül. A mikrotörténe-

¹⁹ Vö. Mead, Margaret – Metraux, Rhoda (eds.): *The Study of Culture at a Distance*. UCP, Chicago, 1953.

²⁰ Geertz, Clifford [1973]: Sűrű leírás; „A bennszülöttek szemszögéből”. Az antropológiai megértés természetéről. In: Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma*. Századvég, Budapest, 1994. 170–216.

²¹ Barth, Fredrik: *Process and Form in Social Life*. Routledge, London, 1981.

²² Rosental, Paul-André: A „makro” felépítése a „mikroszinten” keresztül: Fredrik Barth és a microstoria. In: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalmi történet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Csokonai, Debrecen, é. n. 71 88.

lem a mindennapi életvitel politikáit tárja fel, ezáltal hite szerint a globális történelem egy variánsát adja. A jelzés paradigma pedig arra utal, hogy a mikrotörténészek szerint a jelenségek okai nem reprodukálhatók, ezért az okozatokból kell dedukálni őket. Összegezve: ahelyett, hogy az esettanulmány segítségével makrotörténeti következtetésekre jutna, írássom a mikroszintű bemutatásnál marad és a lengyel magyar „együttélés” lehetőségeit és típusait a deduktív rekonstrukció segítségével tárja fel és próbál általánosabb következtetésekre jutni.

Munkámat a Beremendi Cement- és Mészmű (BCM) – mely az 1989 utáni privatizációk során két, egymással versengő üzemre: a Duna-Dráva Cement Kft-re (DDC) és a Carmeuse Hungária Kft-re (CH) szakadt – archívumában kezdtem. A beruházás technikai dokumentációja itt épségben maradt, így nagyszerű forrása lehetne egy technológia-történeti kutatásnak; a gyárvezetőségi, pártalapszervezeti, szakszervezeti és személyzeti iratanyag azonban hiányos.²³ Ezt a hiányt a gyár, a járás és a megye közígazgatásának levéltári dokumentumaival és a községi krónika segítségével próbáltam betölteni. Jó szolgálatot tett az MSZMP irattára is, amely a gyári alapszervezettől egészen a megyei pártbizottságig jelentős anyagokat ölelt fel, azonban némi elkeseredettséggel kellett tudomásul vegyem, hogy ezen iratokban csak elvétve került elő a beruházás ügye. Ahogy erre több, a korszakkal foglalkozó történész már felhívta a figyelmet, egy konkrét esemény dokumentáltsága minél magasabb szintre került, annál érdektelenebbé vált. Hasonló csalódások értek az állambiztonsági iratokkal is: az egyetlen titkosügynöki jelentést leszámítva nem jutottam nyomára a beruházásnak, pedig egészen biztosan létezett egykor róla ún. objektum-dosszié. Ezt a hiányt csak némiképp enyhítette, hogy egy másik, szovjet együttműködésben megvalósuló mészmű-építés objektum-dossziéját megtaláltam, így legalább arról képet alkothattam, hogy az állambiztonsági szolgálat milyen módszerekkel figyelte a hasonló jellegű nemzetközi beruházásokat. A levéltári források mellett interjúkat készítettem egykori lengyel és magyar munkásokkal, pártvezetőkkel, mérnökökkel és

²³ R. A., ma már nyugdíjas levéltáros szerint a gyár irattárát a vegyes vállalat alá alakáskor kidobták az udvarra és egy névtelen bejelentés nyomán szállt ki a Baranya Megyei Levéltár (BML), melynek szakemberei – gazdasági munkaközösségként, mert erre a BML-nek már nem volt pénze – aztán az irattárát a lehetőségekhez képest helyreállították. A további privatizációs események feltételezhetően újabb szelekciókhoz vezettek az iratanyagban, így aztán nem csoda, ha a politikailag „nem érzékeny”, technológiai irattári rész maradt meg a leginkább kompakt egységnek.

más középszintű vezetőkkel, valamint olyan beremendiekkel, akik a beruházás ideje alatt a településen éltek. Végül, a beruházást kísérő politikai propagandát viszonylag jól rekonstruálhattam a korabeli helyi, megyei és országos lapokból.

A beruházás lengyelországi forrásai közül a lengyel beruházó cég, a Polimex-Cekop irattárát találtuk meg, a titkosszolgálati levéltárban azonban sem a cég, sem a beruházáson dolgozó lengyel vezetők iratainak nem leltünk nyomára.²⁴ A lengyel dolgozók közül közvetlenül csupán arra két személyre hagyatkozhattam, akik a beruházás óta Magyarországon élnek és számomra interjút adtak.

Minden fent említett forrás sajátos kritikai attitűdöt követelt a feldolgozás során. Először is, a levéltári dokumentumok „ritkasága” azzal szembesített, hogy a szocialista állam és társadalom meglehetősen zártan viselkedett a lengyelekkel szemben. A párt dokumentumok szinte alig tettek említést a három éves beruházásról, noha a gyár és a település szintjén valójában minden nap érintkeztek egymással a lengyel és a magyar emberek, ráadásul a két gyári pártalapszervezet írásos „baráti együttműködési szerződést” is kötött.²⁵ Az egykori párttitkár interjújából azt a következtetést vontam le, hogy a gyári pártalapszervezetnek nem állt szándékában – és nem is ösztönözte semmi sem –, hogy élénk kapcsolatot alakítson ki lengyel „testvérszervezetével”. A tanácsi iratok és a községi krónikák sem tekintették beremendi „lakosoknak” a lengyeleket. A két legfontosabb intézményi szereplő tehát lényegében úgy tett, mintha a lengyelek ott sem volnának.

Másodszor, a szokásos levéltári forráskritika mellett a korszak kutatójának tudomásul kell vennie a cenzúra rendszerét. Egy politikai intézmény helyi szinten roppant védekező álláspontot vesz fel és igyekszik megőrizni a *status quo*-t. A lengyelek százainak elszállásolásából, szabadidős tevékenységéből stb. fakadó napi konfliktusokat a helyi elit igyekezett minimalizálni, de legalábbis a szőnyeg alá söpörni. E szereplők tehát nem azt a stratégiát választották, hogy a konfliktusokat propagandisztikus szlogenek mögé rejtették – szemben a sajtóval, amely ténylegesen győzelmi menetként számolt be időről-időre a beruházás eredményeiről – hanem egészen egyszerűen hallgattak róluk.

²⁴ A levéltári iratok fellelésében nagy segítségemre volt Patryk Wasiak, melyért ezúton mondok köszönetet.

²⁵ BCM MSZMP Végrehajtó Bizottsági (vb) Jegyzőkönyv, 1979. 05. 23. 5. lap, BML MSZMP Baranya Megyei Bizottság Archívuma 4. fond. 1979.

Végül, de nem utolsósorban, az *oral history* interjúk sem alkalmasak a levéltári források korrigálására. Nemcsak azért, mert ezek az interjúk a történeti tények feltárásához általában is csak kevés segítséget nyújtanak, hanem e konkrét esetben azért is, mert a létezett szocializmusról faggattam beszélgetőtársaimat. E korszak emlékezete pedig alapvetően *kommunikatív*.²⁶ Noha mindenki emlékszik erre-arra, ezek az emlékek nagyon töredezettek.²⁷ Ráadásul, beremendi elbeszélőimnél is kitapintható volt egyfajta nosztalgikus attitűd – különösen az idősebbek és a rendszerváltás vesztesei körében.²⁸ Utóbbiaknál e nosztalgia hallgatással, gyakran elhallgatással jár együtt. Az eset rekonstrukciójakor így nem csak a múltbeli, hanem a jelenbeli cenzúrával is számolnom kellett.

2. Lengyel munkások Beremenden

2.1. Dél-Baranya és Beremend etnikai tájképe

A multietnikus együttélésnek nagy hagyományai vannak a vizsgált térségben. Az első világháború óta Beremend határközség az egykori Jugoszlávia (ma Horvátország) és Magyarország határán. Az etnikailag vegyes területet katolikus és református magyarok, katolikus németek és horvátok (sokácok), görögkatolikus szerbek (rácok), zsidók és három különböző roma népcsoport alkotta (mely vallási szokásait tekintve a lakóhelyén uralkodó vallási csoporthoz tartozott). S noha a két háború és a második világháborút követő etnikai tisztogatások, ki- és betelepítések, valamint bizonyos demográfiai folyamatok jelentősen homogenizálták ezt a tájat, a vegyes kulturális és nyelvi gyakorlatok, mindennapi szokások még ma is mutatnak etnikai jegeket.²⁹

A határhelyzetnek mindig is megvolt és ma is megvan a maga sötét oldala. A vasfüggöny idején Beremendet erőteljesen kontrollálta a szocialista állam. A faluba csak a személyi igazolvány felmutatásával

²⁶ Vö. Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet*. Atlantisz, Budapest, 1999. 15–86.

²⁷ Vö. Koselleck, Reinhart: Az emlékezet diszkontinuitása. 2000 1999. november. 3–9; ugyanő: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Atlantisz, Budapest, 2003.

²⁸ Ezt hívja a német társadalomkutatás Ostalgianak. Lásd: Merkel, Ina: Az „ostalgia” mint identitáspolitikai. Észrevételek a keletnémet kultúra átalakulásáról. *Café Babel* 39 (2000). 163–169.

²⁹ Részletesebben lásd Kovács Éva (szerk.): *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*. Regio könyvek. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2004.

lehetett belépni. A helyiek mindennapi érintkezését nagyban meghatározta, hogy folyton figyelik őket, mint ahogy az is, hogy rokonsági és kapcsolathálójukon keresztül a jugoszláv határ közelségét ki is használhatják. A korrupció segítségével virágzott a csempészet, s az 1970-es évektől, a Jugoszlávia és Magyarország közötti utazási szabályozás enyhülésével a helyiek „kishatárátlépőt” válthattak ki, mellyel rendszeresen átutazhattak a környező jugoszláv kisvárosokba: a csempészet ettől fogva mindennapossá vált. Az 1970-es évek végén a kgst-piac elérte a közeli Siklóst és Harkányt: jugoszláv farmer-csempészek, cseh-szlovák sportfegyver-kereskedők, lengyel textil- és kisgéparusok tűntek fel a helyi piacon, míg a jugoszláv alkalmi „kereskedők” a nagybani „élelmiszerexportra” specializálódtak.³⁰ S noha a kgst-piacok és a külföldi munkaerő-migráció közötti kapcsolat nem szűken vett témája e tanulmánynak, annyi azért megállapítható, hogy a harkányi és a siklósi „lengyelpiac” már a beremendi beruházás előtt létezett. Mindazonáltal a visszaemlékezések és a levéltári dokumentumok alapján az is valószínűsíthető, hogy a beremendi lengyel munkások közül többen is éltek a helyi adottságokkal.³¹ Számunkra annyi is elég, hogy az első és a második gazdaság közötti dinamikus viszony adottságként jelent meg az oda érkező lengyelek számára.

2.2. A beruházás: formális és formalizált kapcsolatok lengyelek és magyarok között

A beremendi Cement- és Mészmű története egészen a századfordulóig nyúlik vissza és maga is egy *histoire croisée*. 1909-ben az osztrák koronázó herceg, *Schaumburg Lippe* építette az első gyárat, német mérnökök végezték az első kémiai méréseket, a braunschweigi *Amme, Gieseche & Konegen* részvénytársaság tervei alapján. A magyar királyság kedvező hitellel támogatta a beruházást, a termelést pedig porosz kokszra alapozták.

³⁰ Azt, hogy a kgst-piacok felett az állam részben szemet hunyt, részben mintegy támogatta is azokat, mi sem bizonyít jobban, mint az, hogy Pécs déli határában kifejezetten a jugoszláv bevásárló turizmus igényeit kielégítő áruházat építettek, Drávaszabolcson a rendszerváltás előtt létesült lengyelpiac és a példák tovább sorolhatók.

³¹ Ha Böröcz feltevése igaz, akkor a lengyel piacozók részben a külföldön dolgozó lengyel munkásokból rekrutálódtak, így „bensőséges kapcsolatban álltak a helyi második gazdasággal”. Böröcz (1992) i. m. 195.

1. térkép. Baranya megye

Nyolc évtizeddel később 1968–72 között, amikor a megnövekedett szocialista építőipari szükségleteket a régi gyár már nem tudta kielégíteni, új cementmű épült Beremenden.³² A főbb gépeket az NSZK-ból importálták, a nyugat-német cég mellett csehszlovák, lengyel, osztrák és kelet-német szerelésvezetők valósították meg a beruházást.³³

³² Radnóti Ilona: A Beremendi Cement- és Mészmű története 1909–1990. In: Gilbert Csaba (szerk.): *Beremend és környéke*. I. k. Beremend Nagyközség Önkormányzata, Beremend, 1997. 99–100.

³³ A váci székhelyű Cement és Mészművek (CEMÜ) akkori, a beruházásokért és műszaki fejlesztésekért felelős vezérigazgató-helyettese, R. L. a vele készült interjúban így mesélte el e beruházás történetét: „Akkor Európában három olyan cég volt, amely komplett gyárat tudott építeni: egy dán, egy osztrák és egy német. A németet már ismertük, mert ő javította ki a váci gyárat, az osztrákok is, mert az akkor épített a Fertő-tó másik oldalán, a dán cég szóba sem jöhetett a dán korona árfolyama miatt, az NSZK-márka volt a kedvezőbb. A NIKEX-szel (a magyar külkereskedelmi partner) meg kellett küzdeni, mondván, miért akarunk Volkswagennel autózni, ha Skodával is lehet. No, meg a külkereseknek is megvoltak a maguk érdekeltségei. De mégiscsak a műszaki szempontok néha tudtak győzni, meg alkudozni is lehetett. Az NSZK adta a technológiai know-how-t, a magyarok megtervezték a beruházást, de a gépek beállításánál volt egy felelős német szerelő.

A beremendi gyár formális kapcsolatokkal rendelkezett a lengyelországi Chelm mészművével (minden évben 30–30 fiatal munkás kereste fel Lengyelországot és fordítva), a romániai Építésügyi Minisztériummal, a szovjetunióbeli Lvovval (Lviv) stb. A külföldi munkások jelenléte tehát nem volt teljesen szokatlan a környéken.

Ugyanebben a szerződésben szerepelt volna egy új mészüzem megépítése is, ezt azonban a Gazdasági Tervbizottság a magas költségekre hivatkozva kivette a beruházásból. Időközben azonban jelentősen átalakult a felhasználói struktúra, mert visszaszorult ugyan az építőipari mészfelhasználás, de megnőtt a vegy- és gépipar mészhidrátigénye. Ráadásul, egy munkaügyi felügyeleti látogatás következtében a beremendi mészmű rossz minősítést kapott, így a Cement és Mészművek vezetősége megkezdhette egy új beruházás előkészítését. Hogy miért éppen a lengyelek lettek a beruházás kivitelezői, valójában egy véletlennek volt köszönhető, melyről a beruházás magyar vezetője így számolt be:

„Voltak ugye KGST ülések rendszeresen, voltak plenáris bizottságok is, de országok közötti együttműködés is volt a KGST-n belül, többek között a magyarok és a csehszlovákok, a magyarok és a lengyelek között. Ezeket a minisztériumok vették részt, bevonva a társszerveket is. Még mindig a cementfejlesztés volt napirenden. A magyar-lengyel építő- és építőanyagipari bizottság éppen Lengyelországban ülésezett. A delegációban az ÉVM [Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium] két illusztris két tagja benne, az OT-ból [Országos Tervhivatal] hívtak két nagyon rendes kádert, voltunk vagy nyolcan. Nemcsak a cement volt napirenden, hanem más témák is, a paneltől a gipszig. A lengyelek azt az ajánlatot tették, hogy egy meglévő cementgyárat átépítenének korszerű száraz eljárásra, és ebben akkora kapacitást hoznának létre, amekkorára épp Magyarországnak hiányzott. A váci beruházás akkor még csak a színpalak között volt tárgyalásban, az OT-sek mondták, hogy milyen

A németeknek a csehekhez csak annyi köze volt, hogy a németek adták a rajzokat, a csehek szereltek és elvállalták a minőségellenőrzést. Néha vissza is kérdeztek a csehek, hiszen német szerelési rajzok voltak, de velük külön szerződés volt, ők nem alvállalkozói voltak a németeknek, mert akkor őket is márkában kellett volna fizetni. A goodwill garanciát a németek a csehektől is kikényszerítették volna, de ennek jelentősége csak a minisztériumban volt (nevet), és ezt a németek is tudták.” Interjú R. L.-l, Budapest, 2008. augusztus. A beruházás történetéhez lásd még „Török” titkos megbízott (tmb) munkadossziéja I., 1969. 12. 15. – 1977. 05. 21. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁSZTL), Levéltári jelzet: M – 42268, 52–53., 65–66., 74., 118. lapok.

jó, akkor nem kell új cementgyárat építeni, kifizetjük a felújítást és kész. Bydgoszczban voltunk egyébként, Varsótól kétszáz kilométerre, ott volt a MAKRUM³⁴ nevű gépgyár is, azokat ismertük már, mert korábban egy kötőrőt szállítottak nekünk.

A bizottságban nekem sok dolgom nem volt, csak annyi, hogy intelligensen fogalmazzam meg, hogy nem fogadjuk el a lengyelek ajánlatát, úgy-hogy kezdtem is unni magamat. A lengyelek delegációjában felfedeztem egy ismerőst, akit sok évvel azelőtt a tatabányai gyárban ismertem meg és azzal elkezdtem beszélgetni. Jött a többi napirend, ott volt a cementgyár a közelben, annak az üdülőtelepén voltunk, eljöttünk a gyár mellett, a mézsműve mellett is, már a kéményekből látszott, hogy milyen kemence lehet benne, kérdeztük is, milyen. Van egy Maerz kemence, mondták, nemrégén épült. Húha, mondom, ilyen jól megy maguknak, hogy Svájból vesznek kemencét? Csak a licenc svájci, azt mondja, de itt gyártotta a Makrum. A két tervhivatalos közül az egyiket rábeszéltük, hogy jöjjön el velünk. Amíg a többiek csépeltek a szalmát, addig megnéztük ezt a gyárat, kikérdeztük a lengyel igazgatót. Rögtön felmerült ugye, hogy a magyar beruházásoknál a kivitelezőkkel mindig gond volt a határidők betartása körül, és mi lesz a lengyelekkel. És akkor mondtam az OT-snek, hogy figyelj ide, kulcsra átadással csináljuk. És akkor még ott, a bizottsági ülésen megkérdezte a lengyelektől, hogy megépítenék-e kulcsra készen. És akkor a lengyelek vállalták, hogy persze. A lengyelek megígérték, a bidgoszcziakkal, a Makrummal meg a Polimex-Cekoppal lerendezik. Az OT-s pedig azt mondta, hogy meg lehet csinálni ilyen-olyan támogatásból, hitelből meg ebből-abból. Ha pedig az OT mondta ezt, akkor a bank már nem sokat számított. Ugye a bankosok voltak a fő kerékkötők, mert ők mindig azt mondták, hogy nektek nem adunk pénzt, mert nincs megtérülés. De hogy lehetne, ha ilyen a termelői ár támogatás? Hogy lett volna nyereségünk? Na mindegy, hazajöttem, megcsináltam a hókusz-pókuszt, hogy hogyan lesz nyereséges a beruházás, meg hogy termeli vissza a befektetés árát, de emlékeim szerint volt állami támogatás és valamennyi hitel is. Hazajöttünk, elmentünk a Nikexhez, hivatalosan kérni a beruházásra engedélyt, kértek ajánlatot és ennek alapján nyújtottuk a beruházási javaslatot, ez is egy bizottság elé került, tehát nem az OT vagy a bank maga döntött, hanem akkor az már a Tervbizottság volt. Az ÉVM is lenyelte,

³⁴ A Makrum még ma is létezik.

hogy külföldi beruházás lesz, annyira megörült, hogy a minisztériumnak nem kerül pénzbe, hogy jóváhagyta. Valami dollárba is szükségünk volt, mert a lengyelek azt mondták, hogy ami nekik dollárba kerül, például a Maerz licenc, azt nekünk is dollárban kell kifizetnünk. A Polimex-Cekop meghozta az ajánlatát, azt hosszában-keresztben átrágtuk, az még egy kinszenvedés volt, hat hétig kötöttük a szerződést.”³⁵

A szerződés szerint a varsói Polimex-Cekop³⁶ vállalta a tervezés és a kivitelezés munkálatait. A beruházást 37 hónapra tervezték, és – szocialista körülmények között szokatlan módon – határidőre át is adták az új gyárat.³⁷ Megkockáztatható a feltevés, hogy az 1970-es évek elején szovjet szerződéses munkában épített bélapátfalvi mézsmű beruházásának hibáiból³⁸ tanult a magyar gazdasági vezetés, amikor a beremendi beruházáshoz, elkerülve a szovjet kooperációt, modern, versenyképes technológiát próbált behozni a lengyelek segítségével.³⁹ A lengyel cég ugyanis valójában szintén nyugati technológiát hozott be: a Maerz-licenc

³⁵ Interjú R. L.-l, Budapest, 2008. augusztus.

³⁶ A varsói székhelyű Polimex-Cekop 1980-ban ünnepelte magyarországi kapcsolatainak 35. évfordulóját. A beremendi beruházás idején több magyar szerződése is volt: a beremendihez hasonló volumenű beruházásban ez a cég építette a kabai cukorgyárat, de kapcsolatban állt szolnoki (Nagykunsági Erdő- és Fafeldolgozó Gazdaság), tatabányai, szerencsi (Szerencsi Cukorgyár), balatonboglári (Vas, Műszaki és Hűtőgépjavitó Ktsz.) és kecskeméti (Sütőipari Vállalat) vállalatokkal (Dorogi Mézsmű), valamint a pécsi Zsolnay gyárral is és rendszeresen részt vett a hazai Hungexpo és Agromasexpo vásárokon. A beremendi beruházást követően a Dorogi Mézsmű korszerűsítésében is ez a cég működött közre. A magyar külkereskedelmi vállalatok közül állandó üzleti kapcsolatban állt a Chemokomplex-szel, a Technoimpex-szel, a Nikex-el, a Komlrex-szel és a Lamparttal. Vö.: Archiwum Akt Nowych (AAN), fond: „Polimex-Cekop Sp. z o.o. w Warszawie”, Nr. 2361. Sp. 20. 0. sygn. 34; 38.

³⁷ Lásd. A mézsmű valamennyi üzeme működik. *Dunántúli Napló* 1981. 08. 20. 3.

³⁸ A 31. sz. állami építőipari vállalat objektum-dossziéja, 1976. augusztus 23. – 1985. április. ÁSZTL O–18868. 232. lap.

³⁹ A szovjet beruházás legelképezőbb mozzanata – legalábbis az objektum-dosszié szerint – a következő volt: tíz, a Szovjetunióban gyártott radioaktív izotóp érkezett a bélapátfalvi gyár raktárába 1978-ban „téves szállításként”. Csupán egy évvel később (!) szállították a veszélyes rakományt eredeti célállomására, a Dunai Vasművekbe. (Lásd ÁSZTL O – 18868, 210. lap.) Az együttműködés utóélete is emblemikus: az új gyár egy évnyi késéssel, 1979-ben kezdte meg a működését, azonban már öt évvel később, 1984-ben fel kellett újítani és 2000-ben bezárták. Lásd Lenhart István: *A magyar cementipar története a hetvenes évektől napjainkig*. Egyetemizsakdolgozat. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2007. 36–37.

már korábban a birtokába került és a cég a magyar előtt más külföldi beruházásokat is sikerrel fejezett be.

A mészmű pénzügyi terve rubel-elszámolásban készült (az órabér például 4,5 transzferábilis rubel volt), azonban a szerződésben hangsúlyozták, hogy „a beruházás a KGST szervei felé nem dokumentálandó”.⁴⁰ Mind a korábbi NSZK, mind a lengyel szerződést német nyelven készítették és a munkanyelv is a német volt. A lengyelországi képzési programokat is német nyelven tartották. Minél közelebbről vizsgáljuk a beruházást, annál több „kapitalista” vonást mutat, hiszen miközben a lengyel cég építette fel a gyárat és végezte el a „durvább” munkákat, a gépek beállítását svájci (Maerz), brit (Sturtevant), francia (Dragon) és osztrák (Radex) cégek végezték, melyeket amerikai dollárban fizettek ki.⁴¹

Ne gondoljunk persze arra, hogy ettől nyílt, szabad és intenzív kommunikáció lett volna a lengyel és a magyar szereplők között. Épp ellenkezőleg, az együttműködést és az „együttélést” pártszervezetein, gazdasági vezetőin és beépített ügynökein keresztül szigorúan kontrollálta mindkét állam.⁴² A lengyel munkásokat igyekeztek teljesen elkülöníteni a magyaroktól. Az újságok persze erről is pozitív felhangokkal tudósítottak: „az ember mintha külföldön járna, idegennyelvű feliratok mindenhol.

⁴⁰ Werkvertrag NR: 101–66–8-9016. 21.5.; 41. Beremendi Mészmű Irattára (BMI). A Werkvertrag példányai a Carmeuse Hungary Irattárában (CHI) is megtalálhatók. (A CHI-ben talált iratokat nem tudom szakszerűen hivatkozni, mert ez az archívum valójában nem működik már és a dobozok és dossziék nem regisztráltak.) A részletes munkaszerződés mellett a magyar és a lengyel partnerek „szocialista együttműködési szerződést” is kötöttek a Lengyel Népköztársaság 35. évfordulója és az MSZMP XII. kongresszusa alkalmából. Ez utóbbi, mindössze négyoldalas megállapodás egyfelől megismételte a munkaszerződés főbb pontjait, másfelől általános gazdasági, politikai és kulturális célokat rögzített, valamint „baráti szocialista együttműködésre” tett ígéretet mind a munka elvégzése közben, mind a szabadidős tevékenységekre vonatkozóan. Szocialista együttműködési szerződés. A Beremendi Cementgyár Irattára (BCI), Vezetőségi iratok, 1979. 05. 09. (A BCI-t épp a kutatásom alatt szervezte újra a DDC, új regisztrációs számokat és fondjegyzéket állítottak össze, ezért nem a régi regisztrációs számokat idézem, hanem a dokumentumok eredeti számát és nevét.)

⁴¹ Mindez persze a médiában csupán úgy jelenhetett meg, hogy a lengyel cég a legmodernebb technológiát hozza be Magyarországra.

⁴² Bár a mészmű objektum-dossziéját nem találtam meg, ismerem annak az ügynököknek a jelentéseit, aki már az NSZK beruházást is figyelte. Lásd „Török” tmb. II. munkadossziéja, 1977. 06. 06. – 1985. 02. 04., ÁSZTL M – 42268.

1. kép. Lengyel munkások Beremenden, 1980

Itt már csak lengyel szót hallani.⁴³ A beruházást mind a magyar, mind a lengyel sajtó szinte reklámhadjárattal népszerűsítette.⁴⁴ A gyárigazgató nyolcoldalas utasításban szabályozta a magyar alkalmazottak és a lengyelek közötti érintkezést,⁴⁵ amely elvileg ellehetetlenítette a spontán találkozásokat a lengyelek és a magyarok között. Ez az igazgatói utasítás nagyon konkrétan kijelölte a lengyel munkások területi és interményes mozgásterét – például a lengyel munkásokat szállító busz nem állhatott meg, míg el nem érte az építkezési területet, szigorú útvonallal és menetrenddel rendelkezett; a lengyelek nem léphettek a gyár „magyar” területeire magyar kísérelő nélkül; a lengyeleknek minden alkalommal fel kellett mutatniuk a belépési engedélyüket (*przepustka*) az ellenőrző pontoknál. Nemcsak a lengyel, de a magyar adminisztráció is individuálisan regisztrálta a lengyel munkásokat.⁴⁶

Így aztán nem csoda, hogy a magyarok és a lengyelek alig találkoztak a munkaidő alatt, hiszen az új gyárat az ipari terület egy másik pontján építették. A lengyel munkások (átlagosan 400 férfi) barakkokban laktak

⁴³ Gyors ütemben épül a beremendi mézsmű – Kiváló minőség, pontosság, fegyelem. *Dunántúli Napló* 1979. 10. 18. 3.

⁴⁴ A tanulmányban idézett magyar újságcikkek mellett lásd a Polimex-Cekop 1980. évi jelentését. *Sprawozdanie z działalności delegatury Polimex-Cekop w Budapeszcie za 1980 rok. AAN 2361, Sp. 20. 0., sygn. 38, 25–26. lap.*

⁴⁵ Igazgatói utasítás, 1978. 06. 09. BCI, Vezetőségi iratok.

⁴⁶ Ez a névjegyzék még mindig megtalálható a BCL-ben.

a gyár területén, vezetőik (hózzávetőleg 50 ember) harkányi lakásokban és albérletekben.⁴⁷ A lengyelek szállításáról külön buszokkal gondoskodtak. Kezdetben ugyan együtt ettek a magyarokkal, de az „ebédlőbeli kaotikus helyzet miatt”,⁴⁸ az ebédidőt úgy jelölték ki, hogy a lengyelek és a magyarok külön étkezzenek. 1979 májusára elkészült a lengyelek saját kántinja. A formális érintkezések csak az utolsó beruházási fázisban, a gépek és műszerek tesztelésekor élénköltek valamelyest fel, ekkor azonban már csupán egy szűk szerelői, beüzemelői csoportot érintettek.

Formálisan a lengyel és magyar párt- és ifjúsági szervezetek is kötöttek együttműködési szerződést, azonban a május 1-jei és november 7-i közös felvonulást, illetve koszorúzást leszámítva semmilyen közös tevékenységre utaló dokumentumot nem találtam,⁴⁹ ahogy az interjúk tanúsága szerint sem voltak szervezett közös programok: „*Nem volt semmiféle eligazítás. A kapcsolatra hivatalosan nem készültünk. Lehet, hogy magasabb szinten volt valami, de nálunk nem mondtak semmit arról, hogy vigyázni kellene. Esetleg voltak beépített emberek, de nem a mi bizottságunkból. Nem utasított senki minket, hogy máshogy kellene velük tartani a kapcsolatot. Mi egyébként be sem tartottuk volna ezeket az utasításokat.*”⁵⁰ (A sors iróniája, hogy a helyi KISZ alapszervezet már az 1970-es évek óta kapcsolatban állt a chelmi testvérszervezettel, évente jártak kirándulni és nyaralni Lengyelországba, ez a korábbi kapcsolat azonban semmilyen hatással nem volt az ott dolgozó lengyel munkások és a magyarok közötti érintkezésre.)

A gyári levéltárakban semmilyen nyomát nem találtam az 1980. augusztusi lengyel politikai eseményeknek sem. Egy évvel később, az új gyár megnyitásának apropóján a megyei lap utalt a sztrájkra: „A lengyelek kitűnően dolgoztak. Részhatáridőkben voltak ugyan csúszások, az 1978-as rendkívül kegyetlen tél, az elmúlt évben zajló lengyelországi események a szállításokban is fennakadásokat okoztak, a munkások is sokkal többet gondoltak otthonukra, mint egyébként tették volna,

⁴⁷ Jelentés a Mészmű beruházásról. A beremendi mészmű MSZMP PB jelentései. Baranya Megyei Levéltár (BML) 4. fond 11. 1979.

⁴⁸ Szervek és Szervezetek iratai, Szakszervezetek 1979. 11. lap, BCI.

⁴⁹ A hivatalos ünnepekről persze büszkén tudósított mind a község, mind a párt. Vö: Községi krónika Beremend – Településfelmérés, BML XXXII./14 fond, 42. doboz, 1980. 07. 22. A lengyel felszabadulás ünnepe a moziban; 1980. 04. 04. Koszorúzás a szovjet hősi emlékműnél; 1980. 03. 08. Nőnap; 1980 és 1981 05. 01. Lengyel munkások felvonulása.

⁵⁰ (Kiemelés tőlem – KÉ) Interjú K. K. egykori alapszervezeti titkárral, 2007. március. Lásd még: A beremendi párttitkárnő. *Dunántúli Napló* 1981. 08. 03. 5.

2. kép. Május 1-jei felvonulás, 1979

3. kép. Augusztus 20-i ünnepség, 1981

4. kép. A szovjet hősi emlékmű megkoszorúzása, 1980

ez természetesen munkájukat is befolyásolta.”⁵¹ Az egykori lengyel és magyar munkásokkal készített interjúk alapján arra következtethetünk, hogy a lengyel brigádok szerettek volna csatlakozni a lengyelországi sztrájkhoz. *„Amikor megtudtuk, hogy sztrájk van, akkor reggel, a munkafelvételnél szóltunk, hogy szeretnénk egy egyórás szolidaritási sztrájkot tartani. ’Ú, gyerekek, ti vállaltátok ezt a munkát, egy óra, az nagy kiesés, nem lehetne ezt inkább levélben megoldani?’ És akkor a titkárnő pikk-pakk megírta a levelet, aláírtuk és mentünk dolgozni.”*⁵² A beruházásért felelős CEMŰ vezérigazgató-helyettese azonnal Beremendre utazott és beszélt a lengyel igazgatóval. *„Odamentem, mondtam Gilnek, hogy a politikát hagyjuk ki, odahaza azt csinálnak, amit akarnak, de itt hagyjuk ki. Mondott valami drasztikusat, hogy mit csinál velük, de végül mind hazaküldte, nem tudom, hányan lehettek, de a beremendi jelentések alapján mindet hazaküldte.”*⁵³ Az egyik magyar dolgozó úgy emlékezett, hogy a lengyelek egyetlen kisebb szabotázzsal próbálkoztak:

⁵¹ Az M betű is rangot kapott a BCM-ben – A mészmú valamennyi üzeme működik. *Dunántúli Napló* 1981. 08. 20. 3.

⁵² Interjú M. M.-mel, 2006. augusztus.

⁵³ Interjú R. L.-vel 2008. augusztus.

egy követ helyeztek a szalag alá, így órákra leállt a munka.⁵⁴ Mások szerint maguk az itt dolgozó lengyelek sem voltak tisztában azzal, mi történik Lengyelországban. A gyári pártalapszervezet – egyébként bányamérnök, tehát nem káder – titkára így emlékezik vissza: „*Már akkor észlelte az ember, hogy ők sokkal szervezettebbek voltak. Az ő tartásuk egészen más volt, mint a magyaroké. Egyrészt, a mi építőipari kivitelezésüinkhöz képest ők nagyon precízen dolgoztak. Másrészt, emberileg is tartották magukat. Kilengések persze voltak, de ehhez volt magyar partner is. Ők nem akarták befolyásolni a magyarokat ebben a kérdésben, nem akarták exportálni a lázadásukat, mint Che Guevara csinálta annak idején (nevet).*”⁵⁵ Szerencsére más forrásokon keresztül mégis rekonstruálható az egykori atmoszféra, amely a faluban a *Solidarność* mozgalomról kapott híreket kísérte.⁵⁶ Az állambiztonsági jelentések szerint a „rendszerkritikai aktivitás” felerősödött ebben az időszakban: a magyar munkások sokat beszélgettek a lengyelországi sztrájkokról és a lengyel szakszervezeti mozgalmat pozitív fejlődésnek ítélték meg, melyet a magyarok is követhetnének; mások számára 1956-ot idézték a lengyel események: kommunistaellenes jelszavak és szimbólumok jelentek meg a helyi kocsmáknál és a székeken. Ahogy „Török” jelentéséből tudható, „J. F. beremendi lakos gyakran ül a presszóban és politikai kérdésekről is beszélget. Mostanában kedvenc témája a lengyel helyzet. Szerinte a lengyel sztrájkolóknak igazuk van, a *Solidarność* az igazi szakszervezet és Magyarországon is elkélne egy ilyen szervezet.”⁵⁷ „Február hó 12-én este a presszó mellékhelyiségében a következő felirato-

⁵⁴ Interjú B. T.-vel, 2007. március.

⁵⁵ Interjú K. K.-val, 2007. március.

⁵⁶ A hivatalos álláspont szerint: „folytatni kell a lengyelországi szabad termelőkapacitások magyar közreműködéssel történő hasznosítására irányuló munkát, hogy új importlehetőségeket alakítsunk ki, és ezzel lehetőséget teremtsünk az árucserre bővítésére; a turistaforgalom lehetőségének fenntartása érdekében sürgető feladat a forint-zloty közötti nem kereskedelmi árfolyam rendezése; biztosítani kívánjuk a lengyel munkaerő további igénybevételeit és igényeinkkel, lehetőségeinkkel összhangban álló esetleges bővítését.” *A Politikai Bizottság 1982. február 16-i állásfoglalása a magyar–lengyel kapcsolat helyzetéről és a feladatokról.* Magyar Országos Levéltár M-KS-288. f. 5/847. ó. e. 32–33. (HSA – MSZMP Központi Szervei – Politikai Bizottság – 847. őrzési egység) Lásd még Tischler János: *Az MSZMP és a lengyelországi válság, 1980–1981. Studia Miskolcinsula 3.* Történelmi tanulmányok. A Miskolci Egyetem történettudományi tanszékeinek évkönyve. Miskolci Egyetem: Miskolc, 1999. <http://mek.oszk.hu/02000/02097/html/tischler.htm>

⁵⁷ „Török” tmb. II. munkadossziája, 1977. 06. 06. – 1985. 02. 04. ÁSZTL M – 42268. 82. (1980. 11. 12.).

kat láttam: 'Piszkos kommunisták pusztuljatok!' 'Vörös brigádok'. Kb. három szék támlájára horogkereszt volt karcolva...”⁵⁸

A helyi párttitkárságon készült heti és havi ún. „hangulatjelentések”, illetve információs jelentések valamivel egzaktabb képet nyújtanak a helyi társadalomnak a lengyel *Solidarność* mozgalommal kapcsolatos attitűdjeiről.⁵⁹ Az első hónapokban a falu nagy szimpátiával követte a lengyelországi híreket és szolidáris volt a „lengyel emberekkel”. A híreket többen is arra használták fel, hogy szembesítsék saját pártvezetőségüket a lengyel sztrájkok politikai céljaival. Szimptomatikusan tűnik, ahogy ezek a hangulatjelentések egyetlen esetben sem nevezték meg a *Solidarność*-ot, miközben arra hivatkoztak, hogy az „emberek” elégedetlenek a politikai vezetőiktől kapott és az újságokból szerzett a hírek mennyiségével és minőségével. A párttagok kérdései a pártvezetőséghez a következők voltak: „1. Miért a nyugati rádiók magyar nyelvű adásaiból kell értesülnünk a napi hírekről? 2. Egy szocialista országban a munkások tulajdonképpen kik ellen sztrájkolnak? 3. Hol vannak és mit tesznek ilyenkor a helyi pártszervezetek tagjai? 4. Kik azok a képviselők, akikkel a kormány tárgyal? 5. A szocialista országok milyen segítséget nyújtanak a lengyel pártnak, vagy csak szemléltői vagyunk az eseményeknek? 6. A munkabeszüntetésből adódó károk a szocialista országok közös teherviselése (sic!) lesz?”⁶⁰ Két héttel később az alábbi, ún. értelmiségi kérdésekről számolt be a jelentés: „1. Milyen a szabad szakszervezetek és a Szakszervezetek Világszövetsége kapcsolata? 2. Hogyan értelmezzük a sztrájkjogot? 3. Hogyan értelmezzük a lenini tanítást a szakszervezetről?”⁶¹

A *Solidarność* ellenes propaganda azonban egy idő múlva leszi- várgott a faluba is, „Beremend lakóinak hangulata” jelentősen romlott a lengyelországi eseményekkel kapcsolatosan a szükségállapot

⁵⁸ „Török” tmb. II. munkadoszija, 1977. 06. 06. – 1985. 02. 04. ÁSZTL M – 42268. 93. (1981. 02. 19.).

⁵⁹ Az MSZMP helyi szervezeteinek archívuma szinten nem teljes és csak részben kutatható. A következő forrásokat találtam: Havi hangulatjelentések, BML MSZMP Végrehajtó Bizottsági Iratok, 57. fond II. 1981; Havi hangulatjelentések, BML MSZMP Politikai Bizottsági iratok 1. fond 6. 1980; Heti hangulatjelentések, BLM MSZMP Politikai Bizottsági iratok 1. fond 6. 1980, 1981. Fontos mellékszál, hogy a „helyi hangulat” tele volt félelemmel már az 1980. év elejétől Tito betegsége majd halála miatt. A jugoszláviai politikai változások még érzékenyebbé és kiszolgáltatottabbá tették e térség lakóit.

⁶⁰ Heti hangulatjelentések, BML MSZMP Politikai Bizottsági iratok 1. fond 6. 1980. 08. 28.

⁶¹ Uo. 1980. 09. 11.

5. kép. Lengyel delegáció az ünnepélyes gyármegnyitón, 1981

bevezetésekor, például „néhányan úgy gondolják, a lengyelek lassan elhagyják a szocialista táborn”.⁶² Az információk jelentések kritizálták a lengyel mezőgazdaság tulajdonszerkezetét és a katolikus egyház befolyását is. Ennek ellenére, 1981 januárjában – az 1970-es gdanski mártírok emlékművének leleplezése apropóján – néhányan az alapszervezetből a következőkkel fordultak a vezetőséghez: „Sokan meglepetéssel értesültek a Gdanskban felállított emlékmű felavatásáról. Kérdezik, hogy a lengyel párt valóban vértanúknak, mártíroknak tartja-e az 1970-ben meghaltakat, vagy ez is egy kompromisszum része? A BM Rendőr főkapitányság jelzi, hogy egyesek megkérdezték: ezt követően talán Magyarországon is 56-os emlékművet fogunk felavatni?”⁶³

Mіндеzen akadályozó körülmények ellenére a beruházás határidőre elkészült és a lengyel munkások 1981. május 21-én visszatértek

⁶² Heti hangulatjelentések, BML MSZMP Politikai Bizottsági iratok 1. fond 1980. 11. 13.

⁶³ Havi hangulatjelentések, BML MSZMP Végrehajtó Bizottsági Iratok, 57. fond II. 1981. 01. 07.

Lengyelországba⁶⁴ és az ÉVM Pécsre látogató fősztályvezetője így nyugtázhatta a beruházást: „A lengyelek Beremenden nagyon jó munkát végeztek. Kiküszöbölték a *beékelődést*, egyértelmű volt a feladat megoldása és így a felelősség is. Ilyen jellegű kibontakozást is keresnek.”⁶⁵

2.3. A mindennapok: lengyel–magyar együttélés Beremenden

Az 1980-as népszámlálás szerint 3822-en laktak Beremenden (1944 férfi és 1878 nő). A lakosság 70,2% magyar, 23,8 német, 4,7 pedig szerb-horvát nemzetiségűnek vallotta magát, továbbá egy szlovén, két szlovák és négy cigány család élt a faluban. Az aktív férfiak többsége a Cement- és Mészműben dolgozott vagy a nagyharsányi kőbányában. A nők többségét is ezek a vállalatok alkalmazták, illetve a helyi termelészövetkezet. A beremendiek jövedelmének 35%-a háztájiból származott, 50 kisvállalkozó is tevékenykedett a településen.⁶⁶

A szocialista iparosodás már az 1960-as években elérte a falut, amikor a gyár megépítette első lakótelepét. Beremend tehát sokkal városiasabb képet mutatott, mint más, hasonló méretű magyar település. 1980-ban 1210 főt foglalkoztatott a gyár, ezek közül persze nem mindenki volt beremendi lakos. A helyiek tehát már korán hozzászoktak a munkaerő-mozgáshoz és -cserélődéshez, bár a források tanúsága szerint ettől nem vált szükségyszerűen nyitottabbá a helyi társadalom.

A lengyel munkások zömmel szokványos építőipari brigádokat alkottak, mely brigádok már korábban is együtt dolgoztak más beruházásokon Lengyelországban és Csehszlovákiában, részben képzetlen segédmunkásokból álltak, akiket a már korábban ott dolgozók „toboroztak”, többnyire Wrocławból és annak környékéről érkeztek. (Így például teljes családi hálózatok reprezentálták magukat a brigádokban: apa, fiú, sógor, nagybáty stb.) A vasútépítők és a fuvarozók Zakopanéból jöttek, a villanyszerelők Lublinból. A fontos politikai pozíciókat nyugdíjas rendőrök

⁶⁴ A hivatalos búcsúztatóról lásd. Feléptült a beremendi új mészüzem – A legkorszerűbb hazánkban. *Dunántúli Napló* 1981. május 23. 5. Néhány tucatnyi munkás még maradt Beremenden, hogy a kisebb javításokat elvégezze.

⁶⁵ (Kiemelés tőlem – KÉ) MSZMP Baranya Megyei Bizottsága, Pécs. Vb. jegyzőkönyv 1981. 09. 22., BML 1. fond 1. cs.

⁶⁶ Lásd Községi krónika Beremend – Településfelmérés, BML XXXII./14 fond, 42. doboz, 1980.

(és feltehetőleg titkosszolgálati ügynökök) töltötték be, a beüzemelemeléshez külön brigád érkezett. Rájuk az akkori üzemvezető így emlékezett vissza: „Ezek a lengyelek, ha valami hiba van, 'jajj, ne vegyük jegyzőkönyvbe', és vigyáznom kellett, mert ahol csak tehették, átvágtak. Mert korábban, a németek [mármint a cementgyár építéskor], ha azt mondták, hogy ez így van, akkor így volt, nem kellett aggódni. Ha valamit észrevettünk, ugye ők is szakértők voltak, megbeszéltük, megjavítottuk. De a lengyeleknél! A szerelők nem értettek semmihez, sógor-koma jött szerelni, nem mérnök. Egyik-másiknak semmiféle szakmája sem volt.”⁶⁷ Az első hónapokban mindössze egy nő – a tolmács – dolgozott a lengyel csapatban, egészen az első közúti balesetig, amely kapcsán a lengyelek rájöttek, sem orvosuk, sem ápolónőjük nincs.⁶⁸ Ha orvos nem is érkezett Lengyelországból, egy lengyel ápolónőt kaptak: ő látta el a kisebb-nagyobb üzemi balesetek lengyel sérültjeit.

Az építkezést lengyel oldalról egy erőskezű igazgató vezette. A szabályok szigorúak voltak, az egyéni teljesítményeket háromhavonta ellenőrizték, és aki nem teljesítette a normát, azt azonnal visszaküldték Lengyelországba. A béreket is negyedévente fizették – a magyarokénál jóval magasabb fizetés ellenére ez az ütemezés olykor készpénzhiányhoz vezetett a helyi kocsmában és a gyári büfében: ilyenkor előfordult, hogy uzsora-kölcsönre vagy hitelre szorult egy-egy lengyel. „Állandóan sírtak. Nem tudtak fizetni. Nagyon szégyellem, de nagyon rossz véleményem van róluk. Minden pénzt elittak, aztán kölcsönt kértek. Volt, amit nem fizettek ki soha.”⁶⁹ A lengyel dolgozók visszaemlékezéseiből azonban az is kiderül, hogy ők maguk is többször váltak áldozataivá egy-egy csencselésnek, baráti kölcsönnek, mint ahogy az is előfordult, hogy becsapták őket: „Szerdán érkeztünk, a pénteki napon már mentünk Siklóra fényképezkedni, igazolványképet, hogy a tartózkodási engedélyt megkapjuk, egy kisebb vásárlás, az első családás, mert a boliban már

⁶⁷ Interjú az egyik egykori művezetővel, B. I.-vel 2007. április.

⁶⁸ „Este, 22:10-kor súlyos baleset történt a BCM ipari útján, a »Belaz« úton. T. J. 24 éves beremendi lakos motorkerékpárjával elütött két lengyel vendégmunkást. Az egyik a helyszínen meghalt, a másik és a motorkerékpár vezetője megsérült.” Községi Krónika Beremend, BML XXXII./14 fond, 42. doboz. 1980. 08. 05. „A másik haláleset egy részegeskedés következtében történt, a munkások fogadtak, hogy XY nem tud 10 pohár bort meginni – megitta és a hányás közben szörnyethalt.” Interjú M. M.-mel, 2006. augusztus. A faluban még egy halálos kimenetelű üzemi balesetről beszélnek az emberek, amikor állítólag az egyik munkás beleesett a betonba (!). Mindazonáltal a gyári iratanyagban összesen egy halotti anyakönyvet találtam, amelyet a gázolásban elhúnyt férfiről állítottak ki.

⁶⁹ Interjú B. I.-vel 2007. április.

átverték mindjárt. Nagyon oda tudok figyelni erre, de hát akkor még nem tudtam magyarul. Bepörögtem, hazaértünk a barakkba és fogtam a lengyel–magyar szótárt, már Wrocławban elkezdtem magyarul tanulni, 'jónapot', 'viszlát', 'köszönöm', de most elkezdtem a számokat tanulni, tanultam számolni magyarul.”⁷⁰

Mindent összevetve mégis elmondható, hogy a lengyel munkások jól szervezeten, szigorú ellenőrzés alatt végezték munkájukat, és ebből a szempontból össze nem lehetett téveszteni őket a belföldi munkásig-ráció során megismert, hosszabb–rövidebb időre feltűnő magyar szakkép-zetlen munkásokkal.⁷¹ Azonban a gyár a falutól 1 km távolságra, a Nagy-hársányt Beremenddel összekötő út mellett helyezkedett el; így a lengyelek munkája „láthatatlan” maradt a magyar lakosság számára. A nyelvtudás hiánya, a fizikai és területi szegregáció, a szinte katonai rendben szervezett munka- és életkörülmények, a szakértelem (a Beremenden dolgozó len-gyelek képzettsége meghaladta a magyarokét) és a magas bérek indirekt módon szintén szabályozták a lengyel–magyar együttélést – legalábbis a munkavégzés idejére. A teljes beruházási területen egyetlen találkozási pont az 1979. július 16-án megnyílt „lengyel büfé” lehetett, melyet magyar alkalmazottak üzemeltettek és egy korabeli átlagos magyar büfénél lénye-gesen gazdagabb kínálattal rendelkezett. Keddtől péntekig 8:00–16:00 között, szombaton és vasárnap 15:00–21:00 között tartott nyitva. A lengyel vezetőség kívánságára virslit, szalámit, kolbászt stb.; konzervet, szalonnát, zsírt, savanyúságot; tejet és tejtermékeket, kenyeret, gyümölcsöt és zöld-séget, édességeket, kávé, teát, bort, sört, üdítőt és pezsgőt (!); cigarettát és piperecikket árúsított.⁷² A gyár területén belül, munka után egyedül itt találkozhatott egymással a magyar és a lengyel munkás.

⁷⁰ Interjú M. M.-mel, 2006. augusztus.

⁷¹ A belföldi szocialista „vándormunkás” világokat közelebről lásd Kemény Ist-ván: *Velünk nevelkedett a gép. Magyar munkások a 70-es évek elején*. VITSZ, Buda-pest, 1990; Csalog Zsolt: *A tengert akartam látni*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1981; Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástör-ténet – Munkásantropológia*. Napvilág, Budapest, 2003; Kovács Éva: „Ki vagyunk esve a külvilágból” – A lengyári kolónia. In: Váradi M. Monika (szerk.): *Aprófaiusi közelképek*. Új Mandátum, Budapest, 2007.

⁷² BCM büfé működési engedélye. Beremendi Közös Tanács vb. iratai, BML XXXII./13 fond. A fent felsorolt kínálatnak némiképp ellentmond a következő történet, amelyet M. J., a büfé alkalmazottja mesélt: „egyik nap nem tudtam be-menni és a mama volt a büfében helyettem. Jöttek a lengyelek, sámpány, sámpány, a mama meg azt mondta, sampon az nincs!” Interjú M. J.-vel, 2006. októ-ber. 1979. október 8-án nyílt meg a Lengyel Klub (valójában egy IV. osztályú vendéglátóipari egység). Beremenden, amely 16:00–21:00 között tartott nyitva;

6. kép. Fiatal lengyel munkás.
Beremend, 1979

nek. A múlt héten lakodalom volt a dél-baranyai faluban, az egyik fiatal lengyel építőmunkás ugyanis beremendi kislányt (sic!) vett el feleségül és mint mondták, nem ez volt a mézsmű építésének ideje alatt az első magyar-lengyel házasságkötés”.⁷⁴ „Török” jelentésére – amely nem csupán tudósítás az esküvőről, hanem az is kiderül, hogy a lengyel férj nem illeszkedett még be a faluba – az állambiztonsági szolgálat korántsem derűs utasítással reagált: „Beszélgetései során gyűjtsön adatokat arra vonatkozóan, hogy K. A. veje M. M. lengyel állampolgár hol, milyen munkakörben dolgozik, milyen magatartást tanusít, vannak-e politikai jellegű megnyilvánulásai, emberi, jellembeli tulajdonságai alapján megbízható-e, a tervei [a] jövőre vonatkozóan.”⁷⁵

Ennek ellenére a több száz idegen férfi megjelenése nagy ijedtséget okozott a falusi családok egy részében. A fiatal lányokat szülei nem engedték kimenni az utcára. Ennek fényében nem meglepő, hogy mindössze két vegyes házasság kötöttet a beruházás ideje alatt. Az elsőben egy fiatal lengyel munkás vette el a büfé alkalmazottját.⁷³ A férfi édesapjával együtt érkezett a beremendi beruházásra és a házasság után a faluban telepedett le. A házasságról még a *Dunántúli Napló* is beszámolt: „Lassan két éve, hogy hazánkban tartózkodnak a lengyel munkások Beremenden, és ez idő alatt természetes, hogy barátságok, szerelmek szövőd-

szombaton és vasárnap már délután 3-tól. Beremendi Közös Tanács vb. iratai, BML XXXII./13 fond.

⁷³ Interjú M. M.-mel és M. J.-vel 2006. július. Lásd még: Jólét a végeken... Kattognak a kásádi szövőszékek. *Dunántúli Napló* 1981. 04. 04. 10.

⁷⁴ Jövő héten főpróba a Beremendi Mézsműben. *Dunántúli Napló* XXXVIII. évf. 19. sz. 4.

⁷⁵ „Török” tmb. II. munkadossziéja, 1977. 06. 06. – 1985. 02. 04. ÁSZTL M – 42268. 141.

7. kép. M. és J. lakodalma a Művelődési Házban. Beremend, 1980

A másik házaspár női tagja volt az ápolónővére a lengyel munkásoknak, apja vezette a beruházás biztonsági szolgálatát. Férjének apja rendőr volt Beremenden, férje pedig a téeszben dolgozott.⁷⁶ A magyar férj a szerb nemzetiséghez tartozott és jól beszélt szerbül – e nyelv segítségével kisebbek voltak a kommunikációs szakadékok közöttük. Mindkét házaspár ma is a faluban él. A két házasság jól mutatja, hogy a szülők jelenléte meghatározó szerepet kaphatott az intim kapcsolat legalizálásában és intézményesítésében.

A fiatal lengyel férfiak megjelenése tehát nem volt hatással a helyi házaspiacra (szemben más ismert esetekkel, ahol a külföldi munkások megjelenése jelentősen átalakította a helyi házaspacot). Sőt, megkockáztatható az a hipotézis, hogy a magyarországi munkavállalás motívumai között nem játszott szerepet a házasság mint cél – a lengyel férfiak a Beremenden talált új társadalmi hálózatot úgy fogták fel, mint tiszta lehetőséget a – mind mentális, mind anyagi – jólétre. Beremendet maguk közt úgy becézték: Kis Amerika.

A szabadság új minőségének sok arca mutatkozott. Először is, a lengyel dolgozók a falusiakkal való bárminemű kapcsolat és kommunikáció

⁷⁶ Interjú E. B.-vel, 2006. július.

nélkül is jelentős megtakarításra tehetek szert magas fizetésük miatt. A rendszeres mozgás Lengyelország és Magyarország között (a lengyelek negyedévente hazautazhattak 4+2 napra, családtagjaik is rendszeresen látogathatták őket) azonban más, informális tereket is nyitott a boldoguláshoz: lengyel ágyneműk és frottírtörölközők, háztartási gépek jelentek meg a magyar háztartásokban, borostyánékszerek és szőrmék a beremendi asszonyokon. „Amikor hazamentek húsvéti szünetre, akkor Sz., a gyárvezető több száz vietnami balzsamot kellett szerezzen nekik.”⁷⁷ A csereberélés, csencselés mindennapi tevékenységgé vált a faluban. A magyarok bort és pálinkát adtak el a lengyeleknek.⁷⁸ A beremendi illegális kereskedelmet tovább színesítette a jugoszláv–magyar kamionforgalom (Beremenden gyártott cementet és a meszet elsősorban Jugoszláviának adták el akkoriban). Divatos ruhák, kozmetikai szerek, alkohol és élelmiszeripari termékek (a legendás Vegeta...) cseréltek gazdát a magánházakban és a kocsmák környékén.

Virágzott a „szobáztatás”, nemcsak Beremenden, hanem Harkányban is: a lengyel munkásokat látogató családtagok rendre megszálltak a faluban és ezzel némi kiegészítő jövedelemhez juttatták a helyieket. A titkosszolgálati jelentések szerint néhány beremendi prostitúciós célra is kiadta egy-egy szobáját. „Török” optikájából: „Jelentem, hogy D. J., aki lakásában egyedül él, az utóbbi időben rendszeresen lengyel állampolgároknak adja ki lakását. Azzal kapcsolatosan, hogy a lengyelek ott mit csinálnak, vagy miért veszik ki, nem tudom, de feltételezhető, hogy nőket visznek a lakásra.” És néhány hónappal később: „A lengyel állampolgárokkal kapcsolatosan annyit sikerült megállapítanom, hogy nagy részük kicserélődött, azonban K. J.-hez és D. J.-hez még mindig rendszeresen járnak.”⁷⁹ E források mellett számításba kell azonban venni, hogy a prostitúciónak – függetlenül a lengyel munkásoktól – már megvoltak a saját helyei Harkányban.

Nemcsak csencselés, feketekereskedelem, de a második gazdaság is lehetőséget nyújtott a lengyel dolgozóknak, hogy némi külön jövedelem-

⁷⁷ Interjú R. L.-l, 2008. augusztus.

⁷⁸ Interjú B. I.-vel, 2007. április. „Török” is rendszeresen jelent a csencselésekről, pl. a lengyelektől vásárolt műszaki cikkek továbbértékesítéséről, „üzletelésről”. „Török” tmb. II. munkadossziéja, 1977. 06. 06. – 1985. 02. 04. ÁSZTL M–42268, 95; 103.

⁷⁹ „Török” tmb. II. munkadossziéja, 1977. 06. 06. – 1985. 02. 04. ÁSZTL M – 42268. 55; 64; 97.

hez jussanak. A barkácsolás – ha nem is az autentikus paraszti gazdálkodásból, hanem a szocialista hiánygazdaságból következően – mindennapi tevékenység volt a falusi házakban. A képzett lengyel munkások – villanyszerelők, gépkezelők, vízvezeték-szerelők – alkalmi munkákat vállaltak.⁸⁰ A nagyobb biztonság érdekében rendszerint párban dolgoztak, magyar társuk jól ismerte a helyi családokat és a körülményeket, így kisebb volt a lebukás veszélye.

Minden forrásban van nyoma közös szabadidős tevékenységeknek magyarok és lengyelek között. A helyi sajtó a tőle megszokott hangvételben tudósított erről: „Szabad idejükben olvasnak, fociznak, vagy elmennek a környékre sétálni, vagy éppen Rudi bácsitól magyarul tanulnak.”⁸¹ A szervezett programok persze elenyészőek voltak (focimeccsek, kirándulások, nagy ritkán kulturális programok, de utóbbiakat többnyire külön). A több száz férfi jelenlétével kapcsolatos problémák néha az üzemi pártbizottságban is előkerültek: „S. Gy. e. t.: Igen sok észrevétel van a lengyel elvtársakkal kapcsolatban, javasolja, hogy valaki rendezze a szabadidejük eltöltésének hasznosságát, pl. a moziban több lengyel nyelvű film vetítésével, hogy szórakozási lehetőségük bővebb legyen.”⁸² A helyi mozi hamarosan külön programot állított össze a lengyel munkások számára magyar idegenforgalmi propagandafilmekből, ezek azonban a helyiek számára nem mutatkoztak túl érdekesnek. Nem hessegethető el a gyanú, hogy a „lengyel mozi” épp azért szervezték elkülönülten, hogy a helyiek helyeit védjék a lengyelektől, s a lengyeleket is „elirányítsák” a kocsmából – a „barbár mulatozásból” a „kulturált szórakozás” felé.

Mindennek dacára természetesen a „kocsmai mulatozás” maradt a tipikus hétvégi időtöltés a lengyelek számára, ahogy az egyik beremendi sommázta: „*reggel templom, délután foci, aztán kocsmá, így telt a vasárnap a lengyeleknél...*”⁸³ Paradox, de a legjobban épp a „kocsmai mulatozások” dokumentáltak az együttélés formái közül. Nemcsak a községi krónika, de a gyári levéltári források és a titkosszolgálati jelentések is rendre beszámolnak kocsmai konfliktusokról. „Török”: „Jelentem, hogy a BCM építkezésen dolgozó lengyel állampolgárok nagyon italozó

⁸⁰ Interjú K. L.-l, 2007. április.

⁸¹ Gyors ütemben épül a beremendi mézsmű – Kiváló minőség, pontosság, fegyelem. *Dunántúli Napló* 1979. 10. 18. 3.

⁸² BCM VB Jegyzőkönyvek, 1979. 05. 23. 6. lap. BML MSZMP Baranya Megyei Bizottság Archívuma 4. fond. 1979. 11.

⁸³ Interjú F. G.-vel, 2006. május.

8. kép. Lengyel munkások zenélnek.
Beremend, 1981

nak és egyedülállóként jelennek meg Beremend horizontján, elsősorban e kocsmai érintkezések során alakult ki.

A nyelvi nehézségek tehát nem akadályozták meg teljesen a lengyelek és a magyarok közötti érintkezést. A csempészet, a csencselés, a mulatozás, a kis barkácsolások és szerelések persze nem kívántak bonyolult nyelvtudást. „*Én vettem fel a rendeléseket, mert ugye már tudtam kicsit magyarul, sok magyar családdal ismerkedtem meg, nekem adták le a rendelést, akkor összecsomagoltam és mentem egyik családi házról a másikra.*”⁸⁵ A fiatalabb nemzedékek szerény orosz tudásukat mozgósították, az idősebbek a németet használták közös nyelvként, ha pedig bajba jutottak, akkor a hivatalos tolmács, vagy M. M., az addigra már magyarul elég jól beszélő lengyel fiatelemler segített nekik. „*A Margit, a Malgosia volt a tolmács, nagyon jó kapcsolatban voltunk vele, a mi lakodalmunkban is ő volt a tolmács, én is tolmácskodtam, sokat fordítottam a rendőrségen, meg a vámósok is megkértek, akkor volt egy olyan ügy, hogy rengeteg lengyelt elkaptak, egyedül kevés voltam, és kit hoznak, hát a Margitot. [...] Egyszer jöttek lengyel pártvezetők és volt egy találkozó a siklósi pártházban a magyar pártnacsalnyikokkal, engem kértek fel tolmácsolni. Na én az elején felálltam és mondtam, hogy ’elvtársak, itt most nagyon*

életmódot folytatnak. Záróráig a kisvendéglőben szórakoznak és utána ittasan haza illetve a szállásukra akarnak menni, de nagyon sokszor olyan részegek, hogy ellenkező irányba mennek, azaz az állomás, a[z ország]határ felé. Sokszor mi fordítjuk meg őket és mutatjuk meg nekik a helyes irányt. Gyakran előfordul, hogy bemennek a váróterembe és ott alszanak, várják a kora reggeli vonatot”.⁸⁴ Maguk a visszaemlékezők is – büszkeséggel kevert megvetéssel – mesélnek el egy-egy kocsmai botrányt. A lengyel munkások, mint *szilaj férfiak* képe, akik keményen dolgoz-

⁸⁴ „Török” tmb. II. munkadossziéja, 1977. 06. 06. – 1985. 02. 04. ÁSZTL M-42268. 31.

⁸⁵ Interjú M. M.-mel és M. J.-vel 2006. július.

egyszerű nyelvet tessék használni, mert én nem tudok még jól magyarul’, olyanokat nem tudtam volna lefordítani, hogy a ’szocializmus építése’, de rendesek voltak, vicceket meséltek, mert a vicceket az ilyen előkelő emberek is szeretik.”⁸⁶

A baranyaiak – mivel élénk kapcsolatban álltak a szomszédos jugoszláviai falvak és kisvárosok lakóival, illetve maguk is multietnikus nyelvi környezetből származtak – a horvátot is használhatták harmadik nyelvként a mindennapi beszélgetésekhez. Azt is látni kell azonban, hogy ezek a korlátozott nyelvi készségek bonyolultabb dolgok megbeszélését nem tették lehetővé: sem a szakmai tudás, sem a politikai vélemények nem cserélhettek gazdát a kocsmai „beszélgetésekben”. Azonban nemcsak nyelvi nehézségek akadályozták e tudás- és véleménycserét, hiszen a szűk helyi elit beszélt németül vagy oroszul. A helyi közösségektől megszokott zártságot tetéző politikai gyanakvás mindkét oldalról tovább bénította az érintkezéseket.

A nyelvi akadályok és a korlátozott kommunikációs formák általában melegágyai az előítéletes vélemények kialakulásának és az elfogult etnikai kategorizációknak. Egy rossz, vagy félreértett gesztus egy lengyel munkástól elég lehetett arra, hogy bebetonozzon egy negatív képet a „lengyelekről”, melyet aztán ritkán változtatott meg egy másik, pozitív tapasztalat. Mindazonáltal – talán épp a történelmileg kidolgozott pozitív „lengyel imázsnak” köszönhetően – e negatív helyi sztereotípiák meglehetősen konkrétan kötődtek a csencseléshez és a részegeskedéshez és nem álltak össze a „rossz lengyel” képébe. A beremendi „lengyel kép” sokkal inkább kötődött a nemi (férfi) karakterhez, mint az etnicitáshoz. A másik oldalon is működtek a korábbi pozitívnak mondható sztereotípiák: „ők is szeretnek mulatni”, bár a „magyaros vendégszeretet” toposza egyetlen lengyel visszaemlékezésében sem jelent meg. Mindazonáltal a lengyelek – épp a helyi viszonyokban való járatlanságuk és „idegen” mivoltuk miatt – jóval óvatosabbak voltak a magyarokkal és még ma sem fogalmazzák meg nyíltan negatív előítéleteiket a beremendiekkel szemben.

Az elkülönítés formális törekvése jól illett a falusi társadalom viszonylagos zártságához, utóbbi máig jellemző a magyar falusi világokra. Nagyon kevés olyan barátságról tudunk, mely máig tart a beremendiek és az egykor itt dolgozó lengyelek között. Mindazonáltal, az ide házasodó Miroslav és Ewa teljesen integrálódott a falu életébe, s ma mindketten megbecsült tagjai a közösségnek.

⁸⁶ Uo.

3. Következtetések

A Magyarország és Lengyelország közötti bilaterális kapcsolatok az 1970-es évek végén megnyitották a határokat a munkaerő-migráció előtt és új horizontális gazdasági hálózatok jöttek létre a két ország között. A beremendi eset azt mutatja, hogy a magyar reorientációs törekvések (a nyugatosodottabb lengyel partner választása a régi szovjet partner helyett és ezzel tiszta nyugati technológia importálása az országba) lényegében *informalizálták* magát a KGST kapcsolatrendszert is. A beremendi beruházás tehát sokkal inkább értelmezhető *kvázi-kapitalista tudás- és technológia-cseréként*, mint tipikus KGST együttműködésnek.

Attól persze, hogy a KGST szempontjából „informalizálódott” a beruházás, még „szovjet típusú” maradt. A béreket a központi intézmények kalkulálták ki rubelben, a nyugati gépeket dollárban. A szocialista munkaerőt és a kapitalista technológiát és szakértői gárdát szigorú ellenőrzés alatt tartotta az állambiztonsági szolgálat. Az ilyenkor megszokottnál is jelentősebb kontroll alá került a beruházás a lengyelországi sztrájkok miatt, de már valamivel előbb, Tito halálakor.

Az állami „figyelem” szabályozta – mégpedig *minimalizálta* – a mindennapi érintkezéseket is. A helyi társadalom intézményeinek idegenkedő, távolságtartó magatartása azonban nem egy véletlen – és kifejezetten a lengyelekre szabott – körülmény volt, hanem szokásos gyakorlat minden nagy tömegben érkező idegennel szemben. E tényből az a sokkal izgalmasabb következtetés vonható le, hogy az ideológiai fegyelem a kommunista táboron belül annyira lazává vált az 1970-es évek végére, hogy maguk a párt- és vállalatvezetők sem tartották fontosnak, hogy legalább formálisan kapcsolatot tartsanak egymással a beruházás ideje alatt. A magyarok igyekeztek úgy tenni, mintha ott sem lennének a lengyelek, a lengyelek pedig, mintha tényleg ott sem lennének. A *Solidarność* mozgalommal kapcsolatot „komplikációk” még kaotikusabbá és veszélyesebbé tették a hivatalos érintkezéseket.

Ezzel együttvéve, a külföldi munka mégiscsak új életminőséget és „kis” szabadságokat jelentett a lengyelek számára. Ezek a férfiak nem azért jöttek, hogy később Magyarországon maradjanak, hanem azért, hogy – kemény munka árán – bizonyos jóléte tegyenek szert. A magyarokénál háromszor magasabb fizetés egy nagyobb megtakarítás vagy a magasabb életszínvonal ígéretével kecsegtetett. A szabadidő eltöltésé-

ben tapasztalt – néha nyilván arcátlan és a jó modort sértő – lezserségük az „idegenben” úgy is felfogható, mint relatíve nagyobb szabadság az otthoninál; de úgy is, mint azon külföldiek „baldog nemtörődömsége”, akik – mivel nem ismerősek a helyi viszonyokban – nem ismerik fel a mindennapi életben rejlő veszélyeket. Így tehát nem csak az életforma- és társadalmi helyzetbeli különbségek magyarázzák a mindennapi érintkezésekben tapasztalt egyenlőtlenségeket, hanem a helyismerettel kapcsolatos gyökeresen eltérő kondíciók is.

A lengyel dolgozók többnyire gyorsan adaptálódtak a helyi második gazdaság feltételeihez és igyekeztek igazodni a helyi normákhoz és mentalitáshoz. Az „üzletelés” sok formája vált mindennappossá és oldódott fel az adott informális hálózatok sűrű szövetében. A lengyelek jelentős többletbevételt jelentettek a kocsmában, nemcsak a fogyasztás, hanem a magasabb borraivalók révén is, a faluból kilépvén pedig már nem voltak védettek a csalásokkal szemben sem. Nagyon valószínű azonban, hogy a Beremenden dolgozók többsége nem vett részt aktívan a harkányi kgst-piac tevékenységében.

A nyelvi nehézségek alacsony kulturális és érzelmi szinten tartották a mindennapi érintkezéseket és elősegítették a sztereotípiák kifejlődését is, bár ezek a sztereotípiák nem igazán akadályozták a mindennapi csereviszonyokat. Az együttes tevékenységek (kocsmázás, barkácsolás, üzletelés stb.) sokkal fontosabb szerepet játszottak, különösen a férfiak életében, mint a véleménycsere. A helyi női társadalom persze sokkal óvatosabban, csupán a távolból figyelte ezeket a tevékenységeket. Összességében, a lengyel munkások néhány éves jelenléte, noha évtizedekre rögzített bizonyos sztereotípiákat a lengyelekről, a helyi társadalmi viszonyokra nem volt befolyással.